

УДК 373.2.015.311:316.647.5

В. А. Ляпунова

ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНІ УМОВИ ФОРМУВАННЯ ТОЛЕРАНТНОСТІ У ДІТЕЙ СТАРШОГО ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ

© Ляпунова В. А., 2016
<http://orcid.org/0000-0002-5658-8128>

Стаття присвячена огляду психолого-педагогічних підходів до визначення умов, що впливають на результат формування толерантності у дітей старшого дошкільного віку в освітніх закладах. В загальній педагогіці умова розглядається, як суттєвий вплив на протікання педагогічного процесу, в тій чи іншій мірі свідомо сконструйований педагогом, дотримання якої в процесі навчання дозволяє цілеспрямовано та суттєво змінити результат. Визнається важливість таких умов, як створення толерантного освітнього середовища, досвід спілкування дитини з дорослими та однолітками; індивідуальний досвід дитини, розумовий розвиток, робота з емоціями дитини, включення дитини в активну творчу діяльність та ін. Вирішальною є роль професійної здатності педагога до формування толерантності у дітей. Показниками готовності педагогів до роботи з виховання толерантності у старших дошкільників є виражене толерантне ставлення до дітей, а також установка на особистісно-орієнтовану модель взаємодії з ними.

Ключові слова: толерантність, умови формування толерантності, толерантне освітнє середовище, взаємодія, досвід спілкування.

Ляпунова В. А. Психолого-педагогические условия формирования толерантности у детей старшего дошкольного возраста.

Статья посвящена обзору психолого-педагогических подходов к определению условий (или факторов), влияющих на результат формирования толерантности у детей старшего дошкольного возраста в образовательных учреждениях. В общей педагогике условие рассматривается, как существенное влияние на протекание педагогического процесса, в той или иной мере сознательно сконструированное педагогом, соблюдение которого в процессе обучения позволяет целенаправленно и существенно изменить результат. Важными являются такие условия, как создание толерантной образовательной среды, опыт общения ребенка со взрослыми и сверстниками; индивидуальный опыт ребенка, умственное развитие, работа с эмоциями ребенка, включение ребенка в активную творческую деятельность и др. Все исследователи признают решающую роль профессиональной способности педагога к формированию толерантности у детей. Показателями готовности педагогов к работе по воспитанию толерантности у старших дошкольников

являются выраженное толерантное отношение к детям, а также установка на личностно-ориентированную модель взаимодействия с ними.

Ключевые слова: толерантность, условия формирования толерантности, толерантная образовательная среда, взаимодействие, опыт общения.

Lyapunova V. A. Psychological and pedagogical conditions of forming of senior preschool children's tolerance.

The article is devoted to a review of psychological and pedagogical approaches to the definition of conditions (or factors) influencing the result of the formation of preschool children's tolerance in educational institutions. In General Pedagogy, the condition is determined as a significant impact on the course of pedagogical process, to some extent constructed deliberately by the teacher, the observance of which in the process of learning can change the result both specifically and significantly. Most of the researchers recognize the importance of such conditions, as the creation of a tolerant educational environment, the experience of the child's communicating with adults and the children of the same age; the child's individual experience, mental development, working with the child's emotions, involving the child into creative activities etc. All the scholars acknowledge the decisive role of teacher's professional ability to the development of children's tolerance. The indicators of teachers' readiness to teaching preschool children tolerance are expressed in both tolerant attitude to children and a reference to a personality-oriented model of interacting with them.

Key words: tolerance, conditions of formation of tolerance, tolerant educational environment, interaction, experience.

Постановка проблеми. Виховання толерантності – важливий чинник розвитку особистості. Процес виховання толерантності є центральним компонентом виховної системи, спрямованої на розвиток толерантних якостей особистості і, відповідно, розробленої базової моделі виховання толерантної особистості. Базова модель виховання толерантності включає в себе взаємозв'язок таких компонентів, як: мета (яка полягає у створенні умов, для надання допомоги вихованцям у наповненні толерантності особистісно-значущим сенсом); зміст виховання (в якому толерантність розглядається як цінність, якість особистості і принцип поведінки); принципи виховання толерантності та засоби. Функціонування та взаємодія названих компонентів можливі за дотримання низки умов. Т. І. Поніманська зауважує, що відсутність спеціальних педагогічних умов негативно позначається на формуванні особистості: якщо не виховують батьки і педагоги, то цю місію виконують випадкові люди. Щоб створити такі сприятливі умови, слід вивчити

позитивний досвід, накопичений сучасними науковцями та практичними працівниками освітніх закладів.

Мета статті полягає в аналізі психолого-педагогічних підходів до визначення умов формування толерантності у дітей старшого дошкільного віку в освітніх закладах.

Аналіз основних досліджень та публікацій. На основі аналізу досліджень вчених, що займаються проблемою толерантності особистості (Г. А. Асмолова, Н. М. Іванової, А. А. Погодіної, Г. У. Солдатової, Г. Олппорта, О. А. Овсянникової, Н. І. Скрипник та ін.), ми визначили сутність толерантності у дітей старшого дошкільного віку як інтегративну якість особистості, що формується на основі пізнання різноманіття світу, етнокультурної обізнаності та розуміння дитиною спільності різних культур, визначає її бажання і вміння встановлювати соціальні контакти з іншими дітьми і дорослими, незалежно від їх статі, етнічної приналежності, фізичних особливостей, на основі толерантного, шанобливого ставлення та готовності до взаємодії і співробітництва.

Це визначення та припущення про цілісність та керованість процесу формування толерантності у дітей старшого дошкільного віку було покладене в основу нашого дослідження, викладеного в статті.

Формування толерантності у дітей старшого дошкільного віку в умовах дошкільних закладів передбачає інтенсивну взаємодію двох суб'єктів взаємодії – особистості дитини дошкільного віку та , в першу чергу, вихователя який покликаний забезпечити належні умови для розвитку особистості дитини.

Виклад основного матеріалу. Лексичне значення педагогічних умов трактується по-різному: це умови від яких залежить результат, вимоги, що висуває одна сторона до іншої, домовленість між сторонами, що закріплена письмово, прийняте правило в будь-якій сфері діяльності. Важливою ознакою умов є елемент відношень одного компоненту до іншого. Тому умови – це стабільні обставини, які оточують об'єкт та задають характер впливу на нього. Сучасні педагогічні словники не мають чіткого визначення педагогічних умов, однак є достатньо словникових статей, які відображають зміст даної педагогічної категорії. В загальній педагогіці умова розглядається, як суттєвий вплив на протікання педагогічного процесу, в тій або іншій мірі свідомо сконструйований педагогом, що передбачає, але не гарантує, певний результат

процесу. В дидактиці під умовами розуміють сутність педагогічних вимог, дотримання яких в процесі навчання дозволяє цілеспрямовано та суттєво змінити результат. Визначившись на дефініційному рівні з поняттям «умова», ми переходимо до їх детального опису.

У своєму дослідженні А. М. Гончаренко визначила педагогічні умови, що сприяють становленню гуманних взаємин у старшому дошкільному віці: створення сприятливого психологічного клімату у сім'ї та дошкільному навчальному закладі; постійне підтримання позитивного характеру взаємин партнерів різного віку і статевої належності; організація навчально-виховного процесу, який бере до уваги унікальність, індивідуальні особливості, своєрідність кожної дитини; розвиток потреби дошкільників у контактах морально-ціннісного спрямування; переведення старшими дошкільниками норм і правил гуманної поведінки з уявного в реальний план шляхом їх осмислення та корекції на основі завбачення ними ймовірних результатів [1, с. 46].

Н. І. Скрипник погоджується з означеними умовами, але для формування саме толерантності, як однієї з гуманних якостей особистості, на основі теоретичного аналізу досліджуваної проблеми, визначених специфічних особливостей розвитку дітей старшого дошкільного віку та результатів дослідження загального стану сформованості означеної якості у дошкільників автором були узагальнені і виділені специфічні педагогічні умови виховання толерантних взаємостосунків у дітей старшого дошкільного віку, а саме:

1. Цілеспрямована і конструктивна взаємодія педагогів і сім'ї з створення толерантного виховного середовища, що характеризується взаємною довірою і повагою, доброзичливим спілкуванням, на засадах демократичних принципів організації дитячим колективом, забезпеченням почуття впевненості та захищеності кожної дитини.

2. Формування комплексу знань, умінь і навичок толерантних взаємостосунків у дітей, тобто: уявлень дошкільника про толерантні стосунки, людські емоційні стани та їх причини; прояв доброзичливого, терпимого ставлення до себе та оточуючих, здатності до емоційної чутливості та сприйняття своєрідності кожної людини, як основного змісту виховної роботи.

3. Застосування спеціально підібраних педагогічних форм та методів для ефективної реалізації поставлених цілей [9, с. 79].

Н. В. Ніжегородцева [6] виділяє чотири основні умови формування толерантності у дитячому віці у відповідності з наявними в психології уявленнями про умови розвитку особистості і самосвідомості на ранніх етапах онтогенезу: досвід спілкування дитини з дорослими; досвід спілкування з однолітками; індивідуальний досвід дитини, розумовий розвиток.

На її думку, досвід спілкування з дорослими є тою об'єктивною умовою, поза якою процес формування толерантності як феномену індивідуальної свідомості в дитячому віці неможливий або дуже ускладнений. Під впливом дорослого у дитини формуються знання і уявлення про себе та оточуючих, той чи інший тип самооцінки. Роль дорослого в розвитку особистості дитини полягає в наступному: організація навчання дитини за певною програмою, в тому числі – загальноприйнятими правилами і нормам поведінки; повідомлення відомостей про її якості та можливості, схожість і відмінності щодо інших людей; оцінка її діяльності та поведінки; формування особистісних цінностей, еталонів, за допомогою яких дитина згодом буде оцінювати себе сама; спонукання дитини до аналізу своїх відносин, дій та вчинків і порівняння їх з діями та вчинками інших людей.

Досвід спілкування з однолітками також впливає на формування толерантності в дитячому віці. У спільній грі та спілкуванні з однолітками в дошкільному віці відбувається виділення дитиною позиції «іншого» як відмінної від своєї власної, знижується дитячий егоцентризм. У той час як дорослий протягом усього дитинства залишається недосяжним еталоном, ідеалом, до якого можна лише прагнути, однолітки виступають для дитини як «порівняльний матеріал». Поведінка і дії інших дітей (у свідомості дитини – «таких же, як вона») як би винесені для неї назовні і тому легше усвідомлюються і аналізуються, ніж свої власні. Тому не випадково в оцінках дій однолітків діти більш критичні, ніж в оцінках самого себе.

Одна з умов розвитку толерантності в дошкільному віці – індивідуальний досвід дитини, сукупний результат розумових і практичних дій, які дитина сама використовує в навколишньому світі. Не вступаючи в безпосередній контакт з іншими людьми, спостерігаючи за діями оточуючих, знайомлячись з їх якостями, властивостями, здібностями, порівнюючи себе з ними, дошкільник засвоює норми і правила поведінки, прийняті в суспільстві, еталони та критерії поведінки і діяльності, свої якості та можливості.

Важливою умовою формування толерантності в дитячому віці є розумовий розвиток дитини, насамперед здатності усвідомлювати факти свого внутрішнього і зовнішнього життя, узагальнювати свої переживання. Якщо в ранні періоди розвитку сприйняття своїх дій і діяльності інших людей має мимовільний характер, а його результат – неусвідомлене наслідування поведінки оточуючих, то в старшому дошкільному віці спостереження стає цілеспрямованим і усвідомленим. У дошкільника досить добре розвинена пам'ять, це перший вік, позбавлений дитячої амнезії. Той факт, що дитина починає пам'ятати послідовність подій, в психології називають «єдністю і тотожністю Я». Отож, вже в цьому віці можна говорити про деяку цілісність і єдність самосвідомості. У 6-7-річному віці виникає осмислене орієнтування у власних переживаннях (Л. С. Виготський), коли дитина починає усвідомлювати свої переживання і розуміти, що значить «я радію», «я засмучений», «я сердитий», «мені соромно» і т. п. Більше того, дитина не тільки усвідомлює свої емоційні стану в конкретній ситуації (це може бути доступно і дітям 4-5 років), виникає узагальнення переживань – афектне узагальнення (Л. С. Виготський). У старшому дошкільному віці формуються передумови рефлексії – здатності аналізувати себе і свою діяльність.

Розглянуті умови (досвід спілкування з дорослими і дітьми, досвід індивідуальної діяльності та розумовий розвиток дитини) мають неоднаковий вплив на розвиток дитячої самосвідомості у різні вікові періоди. У молодшому дошкільному віці провідну роль у формуванні самосвідомості дитини відіграє досвід спілкування з дорослими. Індивідуальний досвід у цьому віці ще дуже бідний, недиференційований, слабо усвідомлюється дитиною, а думка однолітків повністю ігнорується. У середньому дошкільному віці дорослий залишається для дитини абсолютним авторитетом, збагачується індивідуальний досвід, розширюється обсяг знань про себе, отриманих в різних видах діяльності. Значно зростає вплив однолітків, у ряді випадків орієнтація на думку групи дітей виявляється провідною. Це період розквіту дитячого конформізму. У старшому дошкільному віці дитина має відносно багатий власний досвід, має здатність спостерігати і аналізувати дії та вчинки інших людей і свої власні. У звичних ситуаціях і знайомих видах діяльності оцінки оточуючих (дітей і дорослих) приймаються старшим дошкільником тільки в тому випадку, якщо вони не суперечать його особистому досвіду.

За Н. М. Івановою [2, с. 19], педагогічними умовами, що сприяють ефективному вихованню толерантності у старших дошкільників в умовах дошкільного освітнього закладу, є: готовність педагогів дошкільних освітніх установ до роботи з виховання толерантності на основі особистісно-орієнтованої взаємодії педагогів з дітьми дошкільного віку; включення дитини в творчу діяльність зі створення і трансформації спеціального розвивального предметно-просторового середовища; комплексність і варіативність використовуваних педагогічних засобів виховання толерантності: художньої літератури, образотворчого та музичного мистецтва; педагогічних ситуацій; проектної, театралізованої, ігрової, колективної образотворчої діяльності; спілкування.

О. О. Спицина [8], досліджуючи формування когнітивного та поведінкового компонентів толерантності, виокремлює внутрішні та зовнішні умови цього процесу.

- До зовнішніх умов формування когнітивного і поведінкового компонентів толерантності у дітей в освітньому середовищі автор відносить: узгодженість компонентів самого середовища з метою формування толерантності; науково обґрунтовану і апробовану технологію формування толерантності, розроблену на основі концепції формування розумових дій П. Я. Гальперіна і орієнтовану на розвиток комунікативної компетентності дітей; наявність розробленої моделі толерантності, а також її критеріїв і показників.

- До внутрішніх умов, на думку О. О. Спициної, належать прийняття дітьми толерантності як цінності, сформованість у них еталонів толерантної поведінки, а також сформованість уявлення про її переваги.

О. І. Крушельницька, в результаті дослідження психологічних умов формування толерантності у молодших школярів, виділяє комплекс психологічних умов, що включає толерантне ставлення педагога до учнів; постановку перед дітьми творчих завдань; організацію виконання колективних творчих робіт такого обсягу і змісту, що ймовірність досягнення успіху у їх вирішенні істотно вища при колективній роботі над завданням, ніж при індивідуальній; реалізацію педагогом принципу трансформації когнітивного змісту (інформації) в емоційний; прийняття вчителем відносин між учасниками роботи і виділення їх як однієї з провідних (основних) цінностей при виконанні колективних творчих робіт; доведення до свідомості учнів взаємозв'язку між

якістю стосунків у групі та ефективністю роботи; передачу дітям відповідальності за стосунки, що складаються в групі; навчання дітей правилам ефективної організації спільної роботи (обговорювати і узгоджувати плани, використовувати справедливі процедури і об'єктивні критерії і т. д.) забезпечує ефективне формування толерантності у молодших школярів. Вирішальна роль в розвитку толерантності молодшого школяра належить дорослому, який спрямовує цей процес і слугує моделлю толерантної взаємодії.

Однією з основних умов формування толерантності у молодших школярів, на думку О. І. Крушельницької, є робота з емоціями дітей. У колективній творчості, де мета може бути досягнута тільки завдяки спільним зусиллям, усвідомлення важливості участі іншої людини, її внеску в загальну роботу відбувається через усвідомлення своїх емоцій і розуміння переживань партнерів по групі. Безпосереднє переживання дитиною толерантних стосунків призводить до формування у неї відповідних толерантних особистісних утворень [4, с. 152].

Є. О. Іллінська виділяє наступні педагогічні умови формування толерантності в дошкільному закладі: створення толерантного простору дошкільного закладу; підготовка педагога, відповідна цілям і завданням толерантного виховання; застосування в роботі з дітьми педагогічних технологій, орієнтованих на розвиток толерантності; взаємодія педагогів і батьків у вихованні толерантності; розробка та впровадження в педагогічну практику дошкільних установ спеціальних програм із формування толерантності у дітей старшого дошкільного віку [3, с. 18].

К. Л. Ремарчук визначає такі педагогічні умови формування толерантного середовища освітньої установи:

1. Вироблення настанови на толерантність, що полягає в готовності й здатності керівників освітніх установ, педагогів і вихованців до рівноправного діалогу через синергетичну взаємодію.

2. Варіативність використання методів навчання і виховання, які активізують розвиток толерантності всіх учасників освітнього процесу.

3. Формування навичок комунікативної толерантності всіх учасників освітнього процесу.

4. Забезпечення особистісно-орієнтованої взаємодії педагогів і дітей у навчальному й виховному процесі та повсякденній діяльності, під час яких

реалізуються навички комунікативної толерантності і виникають передумови для успішного розвитку толерантних якостей.

5. Виховання толерантності шляхом формування, розвитку й удосконалення толерантних якостей особистості: емпатії, довіри, співчуття, співпереживання, відкритості; самоприйняття як поблажливого ставлення до самого себе, здатності до самопізнання та розвитку почуття власної гідності; прийняття інших, готовності й здатності вступати у взаємодію з ними [7, с. 76].

Створення такого розвивального середовища в освітньому закладі, з точки зору науковця, стане зразком для становлення моральної сфери дітей.

На думку Г. Г. Маслової, процес виховання толерантності стає ефективним у разі дотримання наступних умов: компетентність педагога в питанні виховання толерантності, зміст навчання і виховання, організація толерантного простору в освітньому середовищі і способи діяльності і технології, що сприяють розвитку толерантних якостей особистості. Всі перераховані умови тісно взаємопов'язані, тим не менш, автор віддає пріоритет у питанні виховання толерантності компетентності педагогічних кадрів, оскільки ні організація толерантного простору, ні оновлення змісту навчання і виховання з позицій багатокультурності та обліку плюралізму думок і трактувань, ні впровадження технологій, що сприяють толерантній взаємодії, неможливі без високої компетентності педагогів [5, с. 189].

Висновки. Таким чином, аналіз психолого-педагогічних умов формування толерантності у дітей старшого дошкільного віку, висунутих дослідниками даної проблеми, дозволив нам зробити наступні висновки. Незважаючи на незначні нюанси у підходах, більшість дослідників визнають важливість таких умов, як створення толерантного освітнього середовища, досвід спілкування дитини з дорослими та однолітками; індивідуальний досвід дитини, розумовий розвиток, робота з емоціями дитини, включення дитини в активну творчу діяльність тощо. Дослідники визнають вирішальну роль професійної здатності педагога до формування толерантності у дітей. Показниками готовності педагогів до роботи з виховання толерантності у старших дошкільників є виражене толерантне ставлення до дітей, а також установка на особистісно-орієнтовану модель взаємодії з ними. Набути цих якостей майбутній фахівець має на етапі особистісного становлення та підготовки до професійної діяльності.

Література

1. Гончаренко А. М. Педагогічні умови становлення гуманних взаємин старших дошкільників : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.08 / А. М. Гончаренко. – К., 2003. – 214 с.
2. Иванова Н. М. Воспитание толерантности у детей старшего дошкольного возраста : автореф. дис. ... канд. пед. наук : спец. 13.00.02 «Теория и методика обучения и воспитания (дошкольное образование)» / Н. М. Иванова. – Елец, 2012. – 23 с.
3. Ильинская Е. А. Формирование толерантности у детей старшего дошкольного возраста средствами социально-культурной деятельности : автореф. дис. ... канд. пед. наук : спец. 13.00.05 «Теория, методика и организация социально-культурной деятельности» / Е. А. Ильинская. – СПб, 2009. – 36 с.
4. Крушельницкая Ольга Игоревна. Психологические условия формирования толерантности у младших школьников : дис. ... канд. психол. наук : 19.00.07 / Крушельницкая Ольга Игоревна. – Москва, 2009. – 170 с.
5. Маслова Г. Г. Воспитание толерантности как фактор развития личности : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01 / Галина Геннадьевна Маслова. – Псков, 2006. – 234 с.
6. Нижегородцева Н. В. Психологические механизмы и условия развития толерантности в детском возрасте: культурно-исторический подход // Толерантность в современном мире: опыт междисциплинарных исследований : сборник научных статей I Международной научно-практической конференции. – Ярославль, 2011. – С. 21-23.
7. Ремарчук Е. Л. Формирование основ толерантности у детей старшего дошкольного возраста средствами искусства : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.02 / Екатерина Леонидовна Ремарчук. – Москва, 2014. – 194 с.
8. Спицына О.А. Психологические условия формирования когнитивного и поведенческого компонентов толерантности у младших школьников в образовательной среде : дис. ... канд. психол. наук : 19.00.07 / Оксана Александровна Спицына. – Казань, 2006. – 221 с.
9. Скрипник Н. І. Психолого-педагогічні засади виховання гуманних взаємостосунків у дітей старшого дошкільного віку : [монографія] / Н. І. Скрипник. – Умань : Видавничо-поліграфічний центр «Візаві», 2012. – 153 с.